

Tyrimo „Komunistinės ideologijos diegimas. Ideologinio darbo ir komunistinės cenzūros stiprinimas. Sovietinė mokykla: *homo sovieticus* kalvė“ išplėstinis planas

Ivadas.

Sovietinė totalitarinė sistema negalėjo egzistuoti be ideologijos. Ši turėjo tiek legitimuoti režimą, tiek jungti žmones į vientisą masinę visuomenę, tiek juos pakeisti, padaryti „naujais“, komunistiniais žmonėmis. Ji turėjo išstumti senuosius įsitikinimus, vertybes ir normas iš žmonių mąstymo, įdiegti naujas, tinkamas totalitarinei sistemai. Ir tai nepaisant, ar žmonės tikėjo ideologija ar ne – ji buvo nuolatinė žmogaus palydovė ir tiesiog įsismelkdavo į sąmonę žmonėms to net nesuvokiant.

Po Stalino mirties sovietinė sistema pakito tiek, kad daugelis tyrinėtojų jos nebelaiko totalitarine sistema. Tuomet ideologijos, kaip tikėjimo objekto, reikšmė vis menko – vis mažiau žmonių ja betikėjo. Tačiau ji išliko privaloma viešumoje cirkuliavusių diskursų dominante. Iš esmės visas viešasis gyvenimas buvo persmelktas ideologijos. Todėl ji ir toliau įtakojo visuomenės narius. Juk net ir totalitariniam režimui iš tiesų nėra svarbu, kad žmonės tikėtų ideologija¹. Svarbu tik, kad ji juos veiktų. O tai vyko ir postalininėje SSRS. Tiesa, ideologizacijos poveikis buvo ne tik toks, kokio reikia režimui, ideologizacija galėjo paskatinti ir nepageidautinų sistemai žmonių savimonės, elgsenos bruožų, tarsi ir priešingų tiesioginėms ideologijos nuostatomis ir tikslams, formavimąsi (pvz., cinizmą, sistemos kritiką). Tiksliau, tai darė ne tiek pati ideologija, kiek jos ir sovietinės realybės sąsajos – jų sandūros formavo tam tikrus elgesio standartus bei normas, būdingus sovietiniam žmogui, kartais vadinamam *homo sovieticus*. Šios normos labai tvirtai įaugo į žmonių galvosena ir gyvensena.

Tokią jos poveikį lėmė tai, kad ideologinę indoktrinaciją vykdė didžiulis įvairių institucijų tinklas. Jis tiek tiesiogiai, tiek ir netiesiogiai apsupo visus SSRS gyventojus visur esančiu ideologiniu diskursu. Tokią situaciją kūrė ne tik tiesiogiai už ideologizaciją atsakingos propagandinės institucijos, bet ir kitos, su ideologija iš pirmo žvilgsnio neturinčios ryšių. Ją vykdė ir bemaž visi viešąjį gyvenimą kontroliavę institutai, tokie kaip cenzūra.

Aktualumas. Oficiali ideologija buvo vienas kertinių visuomenę jungiančių ir žmones Sovietų Sąjungoje formuojančių veiksnių. Turint omenyje tokią ideologijos svarbą sovietinėje visuomenėje, jos tyrimas yra labai svarbus norint pažinti sovietinės visuomenės funkcionavimą, joje vykusius procesus. Nuolatinis jos tiražavimas viešojoje erdvėje neišvengiamai veikė žmonių sąmonę, todėl jos veikimo

¹ Arendt H. Totalitarizmo ištakos. V.: Tyto alba, 2001.

supratimas svarbus norint suvokti sovietinėje visuomenėje gyvenusių žmonių normas, vertybes, o tuo pačiu ir poelgius. Norint suvokti sovietinės ideologijos poveikį, būtina iširti jo diegimo ir veikimo mechanizmus, praktikas. Tam ypač svarbūs yra atskirų institutų, tokių kaip mokykla ir cenzūra, veiklos diegiant ideologiją analizė.

Ideologizacijos analizė gali padėti atskleisti giluminius jos poveikius žmonėms, įtaką darančius iki šiol. Šios temos tyrimas bei jo rezultatų skelbimas viešumoje gali prisidėti ir įveikiant sovietinį paveldą, neutralizuojant jo poveikį.

Hipotezės, kurias tyrime reikės paneigti ar patvirtinti.

- ❖ Ideologija darė labai didelę įtaką žmonių mąstymui, normoms, vertybėms, elgesiui net kai ta įtaka nebuvo tiesioginė, tai yra kai ideologija nebuvo tikima. Tiesiog poveikis buvo neakivaizdus, užslėptas ir sunkiai pastebimas.
- ❖ Mokykla vaidino didelį vaidmenį ideologizacijos procese, prisidėjo prie *homo sovieticus* formavimo(si).
- ❖ Tautiškumo keitimas, sovietizavimas buvo viena svarbiausių ideologizacijos uždavinių Lietuvoje. Dėl ideologijos ir tautiškumo tarpusavio sąveikos susiformavo tam tikra jų amalgama – sovietinis tautiškumas.

Šio **tyrimo tikslas** – iširti sovietinės ideologijos diegimo Lietuvoje sklaidos mechanizmus bei jos atliktas funkcijas ir poveikį.

Uždaviniai:

1. aptarti sovietinės ideologijos pobūdį, bruožus, veikimo būdą ir atliktas funkcijas;
2. išnagrinėti ideologinio aparato sandarą, struktūrą ir veikimo principus;
3. aptarti ideologizacijos vykdymą Lietuvoje;
4. nustatyti cenzūros vaidmenį ideologizacijos vykdyje;
5. iširti ideologizacijos veikimą mokyklose;
6. išnagrinėti ideologizacijos ir tautiškumo santykį.

Šio **tyrimo objektas** ir taip jau gana platus, todėl būtina kuo labiau jį apriboti. Šiame tyrime koncentruotinasi į ideologizacijos veikimo mechanizmus bei jų poveikį. Profesionalioji kultūra tirtina kuo mažiau – tik tiek, kiek ji buvo ideologizacijos proceso dalis. Tas pats pasakytina ir apie mokyklos tyrimą. Cenzūra tirtina kaip ideologijos diegimo priemonė, kaip ideologinio darbo įrankis, o ne kaip kultūros valdymo įrankis (ši cenzūros funkcija nagrinėjama kitame tyrime).

Šaltiniai ir literatūra.

Šiame tyrime svarbiausi – archyviniai šaltiniai. Iš jų galima susidaryti gana tikslų ideologinės mašinerijos veikimo vaizdą. Tiesa, Lietuvoje nebuvo tos mašinos viršūnės – juk svarbiausi ideologiniai

nutarimai priimami, ideologinės politikos kryptys nustatomos sovietinės sistemos centre. Bet iš dalies šį trūkumą gali užpildyti Rusijoje išleisti dokumentų rinkiniai. Norint sužinoti, kaip aukščiausiu, sąjunginiu lygiu buvo organizuojamas ideologinis gyvenimas kultūros sferoje, svarbus yra dokumentų rinkinys, skirtas SSKP CK ir kultūros santykiams². Cenzūrai skirtas kitas šaltinių leidinys³. Ideologijos veikimo mechanizmams svarbūs ir kiti serijos „Культура и власть от Сталина до Горбачева: документы“ tomai. Deja, daugumos Lietuvos bibliotekose aptikti nepavyko. Reikalingiausius būtų galima užsisakyti per TBA.

Šiek tiek šaltinių yra paskelbta ir Lietuvoje. Tai daugiausia rinkiniai, kuriuose nagrinėjamas kultūros valdymas sovietmečiu. Kartu juose esama apščiai medžiagos ideologijos diegimo mechanizmams nagrinėti. Naujausias tokių yra J. R. Bagušausko ir A. Streikaus sudarytas rinkinys⁴. Išskyrus šį, dauguma kitų dokumentų rinkinių skirti stalininiam laikotarpiui ir apima tik nedidelį vėlesnio laikotarpio gabalėlį (rinkiniai, skirti muzikai, literatūrai, apima 1940-1960 metų laikotarpį⁵). Darbe, aišku, bus naudojami ir jie. Tačiau visi šie rinkiniai skirti daugiausia kultūros, kūrėjų ideologiniam auklėjimui. Taigi, šie rinkiniai apima tik dalį ideologijos diegimo mechanizmo.

Visa kita yra archyvuose. Iš karto reikia pažymėti, jog archyvinės medžiagos šia tema yra labai daug – jei sovietinė ideologija buvo persmelkusi sovietinę kasdienybę, tai ir tokią kasdienybę kūrusių institucijų buvo daug. Tai vienas iš tokio tyrimo keblumų – reikia suvaldyti gausybę archyvinės medžiagos, surasti joje tai, ko reikia tyrimui. Medžiagos gausa šiuo atveju yra ne tik privalumas, bet ir trūkumas – trukdis ir tyrimo stabdis.

Svarbiausia ideologinė institucija buvo LKP. Ji buvo tiek organizatorė, tiek ir pagrindinė vykdytoja bei vykdymo prižiūrėtoja. Taigi ir jos archyvai duoda labai daug medžiagos ideologizacijos istorijai. Iš esmės tyrimas daugiausia ir remsis LYA LKP dokumentų saugojimo skyriaus fondais.

Labai svarbus yra svarbiausios sovietinės Lietuvos institucijos – LKP CK fondas (f. 1771). Kelių šios institucijos skyrių (Bendrojo, Propagandos ir agitacijos, Mokymo ir mokslo, Kultūrinės veiklos, Partinio organizacinio darbo) medžiaga yra itin vertinga tyrimui. Svarbių dokumentų yra ir Sniečkaus fonde (f. 16895, ap. 2), kuriame buvo kaupiami LKP pirmojo sekretoriaus dokumentai. Todėl iš jų taip pat galima sužinoti svarbios informacijos apie Lietuvos ideologizaciją. Partinės komisijos fonde (f. 1376) esama medžiagos apie nukrypimus nuo partinės linijos.

² Афиани В. Ю., Водопьянова З. К. (сост.). Аппарат ЦК КПСС и культура, 1953-1957: документы. Москва: РОССПЭН, 2001.

³ Горяева Т. М. (отв. сост.). История советской политической цензуры : документы и комментарии. Москва: РОССПЭН, 1997.

⁴ Bagušauskas J. R., Streikus A. (sud.). Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940-1990. Dokumentų rinkinys. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.

⁵ Kiauleikytė L., Tumasonienė V. (sud.). Muzika 1940-1960. Dokumentų rinkinys. Vilnius: Alka, 1992; Vosylius J. (sud.). Literatūra 1940 - 1960. Dokumentų rinkinys. Vilnius: Academia, 1992.

[domūs ideologizacijos mechanizmui pažinti yra įvairių institucijų partinių organizacijų fondai. Būtent partorganizacijos buvo pagrindinis partijos poveikio kanalas institucijose. Per jas buvo „nuleidžiami“ partijos nutarimai, nuomonė, parenkami „tinkami“ žmonės eiti tam tikras pareigas ir pan. Tai dažnai būdavo tikroji valdžia institucijose, bent jau ideologinėje srityje. Reikšmingi yra svarbių leidinių partorganizacijų fondai: „Komunisto“ (f. 17531, taip pat ir pačio žurnalo fondo – f. 17057), „Jaunimo gretų“ (f. 1284, daug dėmesio jaunimo auklėjimui), „Tiesos“ (f. 3396), „Lietuvos pionieriaus“ (f. 4884). Svarbūs ir kitų svarbesnių ideologinę indoktrinaciją vykdžiusių institucijų partorganizacijų fondai: Eltos (f. 1307), Minties leidyklos (f. 3388), Vagos leidyklos (f. 11321), Rašytojų sąjungos (f. 4628), Lietuvos kino studijos (f. 4632), „Žinijos“ draugijos (f. 4810). Vertingu duomenų pasitaiko ir valstybinių institucijų partorganizacijų fonduose: LSSR AT Prezidiumo (f. 4861), Kultūros ministerijos (f. 7775). Švietimo ministerijos partorganizacijos fondo (f. 4863) medžiaga itin naudinga tiriant sovietinės mokyklos potemę. Taip pat, kaip ir Pedagoginio instituto (f. 4903), „Tarybinio mokytojo“ redakcijos (f. 11783). Kaip žemiausios švietimo sistemos grandies pavyzdys įdomus „S. Nėries“ vidurinės mokyklos partorganizacijos fondas (f. 7749).

Tiriant ideologinį darbą su jaunimu svarbūs yra LLKJS archyviniai fondai (pvz., LLKJS CK, f. 14376 ir jo partorganizacijos – f. 7336) – ši organizacija ir buvo skirta jaunimo ideologizacijai.

Cenzūros tyrimui svarbūs Glavlito (LCVA, f. R-577) ir jo partorganizacijos (LYA, f. 7759) dokumentai.

LCVA saugoma ir daugiau tyrimui svarbių institucijų archyvų. Aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos (f. R-507a), Švietimo ministerijos (f. R-762), Radijo ir televizijos komiteto (f. R-981), LKP CK ir LLKJS CK leidyklos (f. R-607), „Tarybinės mokyklos“ redakcijos (f. R-901), Respublikinių pionierių ir moksleivių rūmų (f. R-943), „Žinijos“ draugijos valdybos (f. R-553). Tačiau institucijų fondai nėra tokie vertingi kaip partiniai, nes daugelis įsakymų buvo duodami ne raštu. O ir fondai dažnai gana skurdūs, prastai sukomplektuoti.

Konkrečių fondų panaudojimo reikalingumas pasimatys tyrimo eigoje. Aukščiau išvardinti fondai yra tie, kuriuose esama medžiagos tyrimui. Tačiau jų panaudojimą lems ir laiko ribos – vis tik tai labai didelis archyvinės medžiagos kiekis.

Dar viena šaltinių grupė – dienoraščiai ir atsiminimai. Apie ideologizaciją ir jos poveikį visuomenei dienoraščiuose nemažai rašė R. Ozolas⁶, V. Kubilius⁷. Ideologinis spaudimas aprašinėjamas kone visuose nepriklausomybės laikotarpiu paskelbtuose atsiminimuose apie sovietmetį.

⁶ Ozolas R. Atgimimo ištakose. 1970-1980 metų Lietuvos kultūrinio gyvenimo štrichai. – V.: Pradai, 1996.

⁷ Kubilius V. Dienoraščiai 1945-1977. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006.

Svarbūs gali būti ir nomenklatūrininkų, kuravusių kultūrą sovietmečiu, atsiminimai⁸. Nors jų šališkumas, dažni nutylėjimai yra neabejotini, tačiau ir juose pasitaiko vertingų faktų, užuominų apie ideologizacijos vykdymo mastus ir priemones, kurios gali papildyti archyvinių šaltinių duomenis.

Literatūros apie sovietinę ideologiją kiekiai yra nemaži. Čia apžvelgsiu tik temai svarbesnius darbus pernelyg detaliai jų neapibūdindamas. Visiškai neliesiu sovietmečiu leistos literatūros apie „vadovaujantį komunistų partijos vaidmenį“ kurioje nors šakoje, o taip pat ir tuomet gausiai rašytų ideologinio darbo istorijų bei teorinių veikalų. Jų tiesiog yra labai daug, jie panašūs vienas į kitą ir didelės mokslinės vertės neturi, o kai kada net yra melagingi. Tyrime kai kuriuos darbus reikės panaudoti, bet daugiau kaip šaltinius, o ne kaip istoriografiją. Tas pats pasakytina ir apie sovietmečiu apgintas disertacijas, skirtas „vadovaujančiam komunistų partijos vaidmeniui“ kurioje nors srityje (taip pat ir ideologinėse) aptarti. Jose pasitaiko gana vertingos informacijos (ypač faktinės), kurios nėra sovietmečiu spausdintuose darbuose. Tačiau vis tik į tokius darbus reikėtų žiūrėti atsargiai – iškraipymai bei ideologizuotos interpretacijos kartais daro tokią informaciją sunkiai panaudojamą.

Totalitarinės sistemos esminė dalis – ideologija. Jos svarbą sistemai, vaidmenį režimo mechanizmuose puikiai aptaria H. Arendt klasikiniame veikle⁹. Nors ir seniai parašytas, jis iki šiol išliko vertingas jame pateiktomis įžvalgomis, sisteminė totalitarizmo analize. Būtent tai ir bus panaudota šiame tyrime. Labiau praktinis ideologijos veikimas nagrinėjamas klasikiniame veikle, kuriuo buvo stengiamasi atsakyti į klausimą, kaip veikė sovietinė sistema¹⁰. Kaip ideologija formavosi aukščiausiuose sovietinės vadovybės sluoksniuose ir kokios priežastys vertė keisti ideologinio spaudimo pobūdį, nušviečia amerikiečių tyrinėtojo veikalas, skirtas pagrindiniam postalininės SSRS ideologui Michailui Suslovui¹¹.

Rinkinyje „Understanding Soviet Society“ šalia kitų naudingų darbų yra ir Fieldo straipsnis¹², nagrinėjantis, kaip sovietinę visuomenę veikė ideologinė kompartijos kontrolė. Ideologijos poveikis sovietinio žmogaus kasdienybei ir mentalitetui nagrinėjamas puikioje R. Vailio ir A. Geniso knygoje¹³. Sovietinio žmogaus kūrimui, ideologizacijos procesui nemažai dėmesio skyrė H. Carrere d’Encausse¹⁴. Rašant apie homo sovieticus formavimą(si) labai reikalinga būtų viena svarbiausių tam skirtų studijų –

⁸ Pvz., Šepetys L. Neprarastoji karta: siluatai ir spalvos. Atsiminimai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005.

⁹ Arendt. Totalitarizmo ištakos...

¹⁰ Bauer R. A., Inkeles A., Kluckhohn C. How the Soviet system works: cultural, psychological, and social themes. Cambridge: Harvard UP, 1959.

¹¹ Картер П. М. Шеф - идеолог: М. А. Суслов и "наука" о коммунизме в СССР. Москва: ТЕИС, 2003.

¹² Field M. G. Soviet Society and Communist Party Controls: A Case of Constricted Development // Understanding Soviet Society. Boston: Unwin Human, 1988

¹³ Вайль Р. Б., Генис А. Ю. 60-е. Мир советского человека. Москва: Новое литературное обозрение, 2001.

¹⁴ Pvz., Carrere d’Encausse H. Confiscated power: how Soviet Russia really works. New York: Harper and Row, 1980.

M. Hellerio veikalas¹⁵. Jame nagrinėjamos tiek istorinės aplinkybės, tiek režimo pastangos formuojant naują žmogų (daug dėmesio skiriama mokyklos vaidmeniui) bei jų rezultatai. Deja, jo Lietuvos bibliotekose rasti nepavyko, todėl reikėtų užsisakinėti per TBA. G. Ekierto knygoje¹⁶ nagrinėjama, kaip politinės krizes įveikdavo RCE šalių vadovai. Nemažai vietos skiriama ir ideologizacijos procesu vaidmeniui tai darant. Cenzūrą, suprasdama ją plačiai, kaip visą visuomenę persmelkusį ir įtakojusį fenomeną, kaip ideologinio mechanizmo dalį, tyrė T. Gorajeva¹⁷. Ideologijos sklaidai svarbūs buvo žurnalistai. Apie sovietmečio žurnalistus Lietuvoje tyrimų nėra, o štai Rusijoje tam dėmesys yra skiriamas. Toks šaltinių, dokumentų ir tyrimų rinkinys¹⁸ yra naudingas tiriant ideologizaciją šioje sferoje. Šie tyrimai pateikia kontekstą Lietuvos realijoms bei erdvę palyginimams.

Kaip bebūtų keista, tačiau Lietuvoje sovietinės ideologizacijos tyrinėjimų nėra daug. Apie juos yra rašoma sintetiniuose veikaluose¹⁹, tačiau stambesnių specialiai šiai temai skirtų veikalų nėra. Kaip ir šaltiniai leidžiami, taip ir tyrimai publikuojami daugiausia iš kultūros ideologizacijos. Rimti ir tyrimui naudingi yra ne vienas toks darbas²⁰.

Nemažai vietos ideologijai ir jos poveikiui yra skiriama įvairiuose A. Štromo darbuose, sudėtuose į rinktinę²¹, o taip pat ir kituose tekstuose²². Ideologijos poveikis mokslui (sociologijai) nagrinėjamas S. Rapoporto tekste²³. Ideologijos poveikis visuomenės stabilumui ir visuomenėje vyraujančioms vertybėms bei elgesio modeliams aptariamas A. Valionio straipsnyje.²⁴

Apie mokyklą sovietmečiu stambiausias darbas yra V. Kašauskienės studija²⁵, kurioje pateikiama daug vertingų duomenų ideologizacijos vyksmui mokyklose suvokti. Gana detalus

¹⁵ *Heller M.* Cogs in the Wheel: The Formation of Soviet Man. New York: Alfred A. Knopf, 1988.

¹⁶ *Ekiert G.* The state against society. Political crises and their aftermath in East Central Europe. Princeton: Princeton UP, 1996.

¹⁷ *Горяева Т. М.* Политическая цензура в СССР, 1917-1991. Москва: РОССПЭН, 2002.

¹⁸ Пресса в обществе, (1959-2000) : оценки журналистов и социологов, документы. Москва: Московская школа политических исследований, 2000.

¹⁹ Lietuva 1940-1990. Okupuotos Lietuvos istorija. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005; *Misiūnas R. J., Taagepera R.* Baltijos valstybės: priklausomybės metai, 1940-1980. Vilnius: Mintis, 1992.

²⁰ *Černeckaitė I.* Sovietinė kino dokumentika Lietuvoje: istoriniai ir ideologiniai kontekstai (1963–1988 m.) // Genocidas ir rezistencija. 2005, nr. 1(17); *Matulytė M.* Lietuvių fotografijos meno raiška kultūros sovietizavimo kontekste (1958–1970 m.) // Genocidas ir rezistencija. 2005, nr. 1(17); *Černiauskas A.* Manipuliavimas fotografija kaip propagandos priemonė Lietuvos fotografijos almanachuose 1967–1987 m. // Genocidas ir rezistencija. 2006, nr. 1(19).

²¹ *Štromas A.* Laisvės horizontai. Vilnius: Baltos lankos, 2001.

²² *Štromas A.* Official Soviet Ideology and the Lithuanian People // Mind Against the Wall: Essays on Lithuanian Culture Under Soviet Occupation. Chicago: Institute of Lithuanian Studies Press, 1983.

²³ *Rapoportas S.* Totalitarizmo laikų sociologija: struktūros ir tekstai // Lietuvos mokslas. 1997, T. 5, Nr. 15.

²⁴ *Valionis A.* Kultūrinis kapitalas ir visuomenės pokyčiai // Kultūros istorijos tyrinėjimai. T. 5. V.: Gervėlė, 1999.

²⁵ *Kašauskienė V.* Lietuvos mokyklos sovietizacija ir priešinimasis jai 1940-1964 metais. Vilnius: LII, 2002.

kompartijos veiklos vienoje aukštojoje mokykloje paveiklas yra pateiktas A. Tamašausko darbe²⁶. Kaip papildomas darbas panaudotina A. Bendžiaus monografija, išleista sovietmečiu²⁷.

Kiek labiau yra tirta ideologinė cenzūra. A. Streikus yra paskelbęs apibendrinančio pobūdžio tyrimą²⁸. Vieną Glavlito veiklos laikotarpį tyrė J. Pukinskaitė²⁹. Suvokiant cenzūrą kaip ideologinės mašinos dalį vertingas yra kūrybinių sąjungų cenzūrinės funkcijos tyrimas³⁰.

Ideologijos ir tautiškumo sąsajos daugiau nagrinėjamos publicistikoje (ypač dažnai – „Naujajame židinyje“). Jį tautiškumo tyrime palietė N. Putinaitė³¹. Jų santykį literatūroje nagrinėja P. Subačius³².

Tyrimo struktūra:

1. Šioje dalyje bus aptartas sovietinės ideologijos pobūdis, bruožai, veikimo būdas ir atliekamos funkcijos. Bus liečiami tik bendriausi dalykai, kurie buvo daugmaž būdingi visai Sovietų Sąjungai, taip pat ir Lietuvai. Tai suteiks reikiamą kontekstą tolesniam tyrimui.
2. Bus nagrinėjama ideologinio aparato sandara, struktūra ir veikimo principai. Tai – institucinė ideologizacinio mechanizmo struktūra, kurios dėka ideologija buvo platinama – daugiausia partinės struktūros ir jos valdomos organizacijos.
3. Bus pateikta bendra ideologizacijos vystymosi sovietinėje Lietuvoje apžvalga – sustiprėjimai, susilpnėjimai, formų ir turinio kaita. Aptarta, kas lėmė vienokius ar kitokius pokyčius.
4. Šioje dalyje bus aptartas cenzūros veikimo vaidmuo visuomenės ideologizavime. Čia nagrinėtina tik ta cenzūrinės veiklos dalis, kuri tiesiogiai siejosi su ideologine indoktrinacija.
5. Bus tiriami ideologinio indoktrinavimo procesai mokyklose ir jų poveikis ugdant *homo sovieticus* bruožus žmonėse.
6. Nagrinėjamas ideologijos ir tautiškumo santykis. Bandomas atsakyti į klausimus, kaip kito tautiškumas, veikiamas ideologijos ir ar tautiškumas įtakojo ideologiją, jos raišką Lietuvoje.

²⁶ Tamašauskas A. Iš Kauno universiteto ir Politechnikos instituto praeities : komunistų partinės organizacijos raidos ir veiklos apžvalga. Kaunas: Technologija, 2000.

²⁷ Bendžius A. Bendrojo lavinimo ir aukštoji mokykla Tarybų Lietuvoje 1940-1970 m. Kaunas: Šviesa, 1973.

²⁸ Streikus A. Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m. // Genocidas ir rezistencija. 2004, nr. 1(15).

²⁹ Pukinskaitė J. Glavlitai Lietuvoje 1953–1964 m. // Ibid., nr. 2(16).

³⁰ Ūsaitė K. Kūrybinės sąjungos kaip ideologinės cenzūros mechanizmas Lietuvoje 1956–1980 m. // Ibid. 2005, nr. 2(18).

³¹ Putinaitė N. Šiaurės Atėnų tremtiniai. Lietuviškosios tapatybės paieškos ir Europos vizijos XX a. Vilnius: Aidai, 2004.

³² Subačius P. Postromantinis patriotizmas: brežneviniai tekstai ir veiksmai // Romantizmai po romantizmo. Vilnius: Kultūros ir meno institutas, 2001.

Tyrimo problemos bei pasiūlymai.

Aptardamas archyvinis šaltinius jau užsiminiau apie pernelyg didelį jų kiekį. Tai lemia labai plati tyrimo tema. Tai ir yra bene pagrindinė problema – tokia tema tiesiog per plati vienam tyrimui, ir dar apimančiam tokį didelį laikotarpį. Padėtį dar apsunkina ir tai, kad postalininio laikotarpio ideologinis gyvenimas Lietuvoje tik pradedamas tyrinėti. Juk ir ideologijos įtaka, ir suvokimas, ir funkcijos, ir netgi turinys kito. Keitėsi ir ideologinės indoktrinacijos formos. Visa tai vien išvardyti užimtų gana nemažai vietos. Kaip tik vieno tyrimo apimties darbas būtų ideologizacijos mechanizmų aptarimas.

Todėl siūlyčiau skaldyti tyrimą į kelis savarankiškus, nors ir susijusius tyrimus. Vienas – ideologizacijos mechanizmai, jų veikimas (galima būtų pavadinti „Komunistinės ideologijos diegimas. Ideologinio darbo ir cenzūros veikimas“). Kaip atskiri tyrimai galėtų būti „Ideologizacija sovietinėje mokykloje“ ir tyrimas apie homo sovieticus formavimą(si) Lietuvoje.

Sovietinė mokykla, aišku, buvo svarbi sovietinės ideologijos sklaidai ir ypač svarbi žmonių sąmonės sovietizavimui. Tačiau ne mažiau svarbi buvo ir kultūra, o ji išskirta į atskirą tyrimą. Šis tyrimas būtų gana empiriškas, remtis daugiausia tektų archyvinias duomenimis ir šios temos tyrinėjimais.

Homo sovieticus formavimo(si) tyrimas būtų labiau apibendrinantis, reikalautų platesnio požiūrio, daugiau istoriografijos naudojimo. Archyviniai šaltiniai jame būtų ne tokie svarbūs kaip švietimo tyrime.

Šie trys tyrimai leistų daug plačiau pažvelgti į ideologijos diegimą Lietuvoje, aptartų jį įvairiais aspektais. Pirmasis (ideologinis darbas) apibendrintų ideologizacijos mechanizmus (institucijas, praktikas etc.). Antrasis aptartų mokyklą kaip svarbią ideologijos diegimo instituciją bei tirtų jos poveikį formuojant žmonių normas, idealus, pasaulėžiūrą (*homo sovieticus* bruožus). Trečiasis daugiausia dėmesio skirtų ideologizacijos poveikiui ir pasekmėms. Tyrimų išskyrimas leistų kiekvienam aspektui skirti daugiau dėmesio ir detaliau juos išnagrinėti.

Galima bandyti sujungti mokyklos ir *homo sovieticus* tyrimus – tuomet jis tiksliausiai atspindėtų mokyklos potemės pavadinimą. Tačiau šiuo atveju iškyla viena problema – potemės apie mokyklą pavadinimas klaidinantis, mat iš jo galima spręsti, jog tik mokykla formavo *homo sovieticus*. Tačiau juk iš tiesų ji buvo tik viena grandis formuojantis sovietiniam mentalitetui. Ideologizacija tik prisidėjo prie to, kaip ir socioekonominė padėtis bei daugelis kitų veiksnių.

Todėl šią potemę siūlyčiau pervadinti į „sovietinė mokykla *homo sovieticus* formavimesi“ net jei tyrimas nebūtų skaidomas. Tik taip galima išvengti mokyklos pervertinimo šiame procese. O

siekiant išvengti *homo sovieticus* termino vartojimo (apie tai vėliau) potemę būtų galima pavadinti „mokykla kaip ideologizacijos įrankis“.

Dar viena problema yra cenzūros įtraukimas į šį tyrimą. Mat jis neatrodo įtikinantis, ši potemė nelabai dera su kitomis. Cenzūra buvo pakankamai svarbus ir savarankiškas institutas, kurios veikla vienareikšmiškai vertintina kaip nusikaltėliška. Su ideologizacija cenzūra buvo susijusi daugiau netiesiogiai, tik per tai, kad ji užsiėmė visuomenės kontrole, tuo pačiu ir ideologine. Todėl siūlyčiau jai skirti atskirą tyrimą. Tuo labiau, kad Lietuvoje apie ją jau paskelbtas ne vienas mokslinis darbas.

Dar vienas pastebėjimas dėl termino *homo sovieticus* vartojimo tyrimo pavadinime. Šis terminas sunkiai moksliskai apibrėžiamas, dažnai įgyjantis įvairias prasmes priklausomai nuo tyrinėtojų pažiūrų. Tyrime jį vartoti galima. Tačiau kai jis bemaž tiesiogiai siejamas su ideologija, susidaro netikslus išpūdis, kad ideologija, ideologizacija kūrė *homo sovieticus* žmogų, kad tai yra tiesiog ideologizuotas žmogus. Tačiau ji tik prisidėjo prie tam tikrų asmenų savybių su(si)formavimo. Dažniausiai vartojant šį terminą turimas omenyje tam tikras savybių kompleksas, kuriame ideologiškumas vaidina ne svarbiausią vaidmenį. Jis būtinas kaip tokių savybių formavimosi dalis (katalizatorius), bet nėra būtinas tų savybių elementas. Gal net atvirkščiai – tikėjimas ideologija (bet kokia, tiek sovietine, tiek antisovietine) jau reiškia tam tikrą išsiskyrimą iš sovietinės visuomenės. Ypač jei kalbame apie postalininį ar tuo labiau stagnacijos laikotarpį. Šiaip jau *homo sovieticus* yra tam tikra autoritarinės asmenybės atmaina, o apie ją yra parašyta nemažai darbų³³. O ir pats *homo sovieticus* fenomenas susilaukė daug tyrinėjimų³⁴. Tiesa, Lietuvoje iš esmės šis terminas vartojamas tik publicistiniuose darbuose.

Tęsiant pasiūlymus dėl tyrimo, tokio, koks jis yra dabar, pavadinimo, norėtuši ir dar vienos tyrimo dalies pavadinimo patikslinimo. „Ideologinio darbo ir komunistinės cenzūros stiprinimas“ ne tik nurodo, kas turi būti atrasta, bet ir nėra visai tikslus: tiek ideologinis darbas, tiek ir cenzūra tai sustiprėdavo, tai susilpnėdavo priklausomai nuo laikotarpio. Viskas nuolat didėjo ir gerėjo tik sovietiniuose dokumentuose bei ataskaitose. Taip pat keistai atrodo cenzūros vadinimas „komunistine“. Nebent norima nurodyti aiškų jos ryšį su komunistine ideologija, pabrėžti, kad tirtina tik ideologinė cenzūra. Bet tokiu atveju šitoks pavadinimas pernelyg aptakus. Todėl šią tyrimo temą būtų galima reformuluoti kad ir taip: „ideologinio darbo ir cenzūros vykdymas (veikimas)“ arba tiesiog „ideologinis darbas ir cenzūra“.

³³ Vienas klasikinių: *Адорно Т.* Исследование авторитарной личности. Москва: Академия исследования культуры, 2001.

³⁴ Pavyzdžiui, beveik visi sociologo Aleksandro Zinovjevo puikūs veikalai skirti šio „naujojo sovietinio žmogaus“ bruožų nagrinėjimui. Vienas jų taip ir vadinasi – „Homo sovieticus“.

Darbo plane numačiau vieną dalį skirti tautiškumo ir ideologijos santykio tyrimui. Ši tema yra labai svarbi sovietinės, o ir dabartinės, visuomenės suvokimui. Tai, koks yra tautiškumo suvokimas, kokia tautinė sąmonė dabar vyrauja, yra kaip tik sovietmečio produktas. Dėl šios problemos svarbos ją būtų galima paversti atskiru tyrimu.

Jei bent dalis pasiūlymų apie temos skaidymą būtų priimti, neišvengiamai keistųsi ir darbo planas.

Tyrimo apimtis, jei jis nebūtų pakeistas, dėl jo platumo būtų maksimali – apie tris autorinius lankus. Ir tai neaišku, ar būtų galima viską sutalpinti.